

Kalkınmayı Okumak: Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Sorununun Ana Hatları

Sinan Tankut Gülhan

Kundağıyla büyük ve beyaz bir elma kurdu
Esirlik türküsünü bütün eve duyurdu.
(Atay, 1971[2015], s. 115)

Giriş

Türkiye’nin aydınları açısından en mühim sorun, kalkınma sorunu. Buna *Tanzimat*’tan *İttihat ve Terakkî*’ye uzanan dönemde politik ve dar kadrocu bir cevap aranmış; mütemadiyen beliren Batı ilerledi de biz neden geri kaldık sorusu eşliğinde farklı noktalardan mesele düşünülmüş, ölçülmüş, biçilmiş, tartılmış, çok ciddi toplumsal çatışmalar bu sayede ortaya çıkmış. Bu yazı, kalkınma ya da geri bıraktırlmışlık sorununa eğilmez. Daha ziyade, sorunun yirminci yüzyılın ikinci yarısında farklı figürlerce nasıl bir tarihsel sosyolojik tahayyül kurduğu metnin esas derdi. Zira neden “biz” geri kaldık, sorusu, hem bir yazının kapsamına sığamayacak denli çetrefilli, hem de temelde “biz” öznelliğinin ne demek olduğundan başlayarak sosyal bilimsel açıdan çıkmaz bir sokak. Ve belki de sosyal bilimlerin değil, Oğuz Atay’ın *Tutunamayanlar*’ını ilgilendiren yaralı bilince dair bir güzergâh mevcut orada. Bu yazıda da değineceğimiz üzere, içerikle yöntem arasındaki varsayılan zıtlık, modernleşme ve kalkınma lügatinin Türkiye açısından ayrılmaz bir sembolik aygıtı hâlini almıştır. Oğuz

Atay bu zıtlığı -muhteva ve usul, teknoloji ve ahlâk, içerik ve yöntem, vs.- epigrafta değindiğimiz kundakta devrim metaforunu -dramatikten komediye taşıyarak- bir ideal tip olarak icat ettiği Ziya Özdevrimsel karakterinde hicveder:

Onu, şapka devriminden sonra şapkasız... kıyafet devriminden sonra kıyafetsiz, yazı devriminden sonra eski harflerle kitap okurken ve çatal-bıçak devriminden sonra da elle yemek yerken gören olmamıştır... Ziya Tahiri, yalnız devrimlere uymakla kalmamış, devlet parasıyla makine mühendisliğini öğrenmesi için gönderildiği Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio Eyaletinde derslerine çalışacağı yerde, ülkenin devrim yapmakta yararlı olabilecek özelliklerini incelemiştir... Devrimlerinin her biri, başlı başına bir olaydır (Atay, 1971, s. 163).

Esasında burada Oğuz Atay'ın hicvettiği karakter, topyekûn modernleşmeci figürlerden biri değil, Tanzimat aydını olarak hedef tahtasına oturtulan, Batılılaşmacı, modernleşmeyi bir üslup sorunu olarak benimseyen -devrimleri bir seri ufak çözümler addeden- aydın figürüdür. Şerif Mardin'in *Felâtin Bey'inden* (Mardin, 1995, ss. 44-50), İdris Küçükömer'in *yabancılaşmış düzeninin bürokratik sınıfına* (Küçükömer, 2012, s. 81), Doğan Avcıoğlu'nun *Tanzimat fikirleriyle devrimcilik* (Avcıoğlu, 1979, s. 259) diye küçük görmesine kadar bir yığın eleştiriye matuf oldu. Tanzimat, kapanmayan bir yarayı, yetersiz bir kalkınma çabasını, şekli bir değişime yönelik atılımı, Osmanlı ve Türk aydını için bir utanç vesikası olmayı sürdürdü.

Bizim burada tasarladığımız, iki katman hâlinde yirminci yüzyılın ikinci yarısında, Atay'ın da bahsettiği yaralı bilincin nasıl yeniden inşa edildiğine dair bir girizgâh ortaya koymaktır. Bir kitap bölümünde işlenemeyecek kadar kapsamlı bu kalkınma ve gelişmeye dair yaralı bilinç, Shayegan'ın deyişiyle *katledilmiş bakışı*,¹ bir *kültürel şizofreninin* (Shayegan,

¹ Shayegan'ın 1989 tarihli *Le regard mutilé* metni, İngilizce'de *kültürel şizofreni*, Türkçe'de ise *yaralı bilinç* başlıklarıyla yayımlandı. Her iki çeviri de

1997, s. 10) izlerini de takip edeceğimiz yazıda iki durak noktasından geçeceğiz. Birincisi, 1960'lar boyunca Türkiye'nin bir hayli gelişkin ve hareketli siyasi ve kuramsal alanıyla ilgili. Bu durak noktasında, Doğan Avcıoğlu ve İdris Küçükömer'in ana metinlerinden yola çıkarak izleri çok uzun bir dönem boyunca takip edilebilecek bir kırılmayla ilgileneceğiz. İkinci durak noktasıysa, 1960'ların kırılmasının durulduğu, politik alanın akademik alana müdahalesinin görece azaldığı 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında yer alıyor. Burada, tabii ki politik alanın akademik alana müdahalesinin azalmasından kastettiğimiz, politik alanın baş döndürücü hareketliliğinin yarattığı gürültünün akademik alanın kendine özgü bir yer açmasına imkân sağlaması anlamındadır. Yoksa Türkiye'de bu iki alan -diğer örneklerle kıyaslandığında- uzun bir süre birbirine mün데미ştir. İkinci durak noktasında, Çağlar Keyder ve Korkut Boratav'ın olgusal çalışmalarıyla destekledikleri, nispeten daha yenilikçi bir tarihsel sosyolojiden de beslenen eleştirel bir tahlil bulunmaktadır.

Konu hakkında yazmak bir hayli güçtür. Zira yaralar hâlâ açıktır, alanların birbirine tahakkümü mücadelesi uzunca bir malûller listesiyle sessiz ve sakin bir muhayyilenin ortaya çıkmasına engel olagelmıştır. Buradaki çabamız, kesin yargılar çıkarmaktansa, olası güzergâhları belirleyip, o güzergâhları adımlamaktır.

Düzeni Tanımak ya da Ona Yabancılaşmak İdris Küçükömer ve Bir Sivil Toplum İnşası

Türkiye'nin sınıfsal yapısı üzerine özellikle 1960'lar ve 1970'lerde son derece kapsamlı tartışmalar yapıldı ve Türkiye pratik sol siyaseti ve sosyal bilimlerin kayda değer bir kısmının gidişatını bu tartışmalar belirledi. Türkiye'de sınıfsal ya-

metnin ruhunu fevkalâde iyi yansıtmaktadır. Bkz: (Shayegan, 1989, 1991, 1997).

pının ve bu yapının üzerinde oturduğu üretim ilişkilerinin belirleyiciliği, Türkiye'nin kendine özgü koşullarının mevcudiyeti –veya böylesi koşulların esasında mevcut olmaması– hem Türkiye'nin ekonomi politliğini anlamakta belirleyici oldu, hem de kuram, doğrudan hayatın üzerinde –neredeyse ölüm kalım raddesinde etkili– bir iktidara sahip oldu. Salt, Türkiye'nin feodal (veya yarı feodal) mi ya da Asya Tipi Üretim Tarzı'nın hâkim olduğu bir toplumsal formasyon olup olmadığı hakkında süren tartışma bile, bu alanın –ve bu alanın müteakip sonuçlarının, yani, sınıfların birbirleriyle ilişkilerinin hangi safhada önemi haiz olduğunu bize hatırlatmaya yeter.

“Bir milletin siyasi şekli ve faaliyeti ancak ve ancak tarihiyle, mazisiyle, tabii olduğu sosyal ve siyasi usullerle ortaya çıkar.” Doğucu-İslamcı akım “son yüzyıl içinde Osmanlı Toplumuna yön vererek onu kurtarmak amacıyla olan iki ana akımdan biridir. Diğeri Batıcı-laik akımdır.” Batıcı akım “tarihî gelişme içinde, İslamcı akımın *sözde* ve devamlı anti-tezidir. Batıcı akımın önemli yanı, gerçek bir tezin çıkmasını *önleyen* bir akım olarak gözükmesindedir” (Küçükömer, 2012, s. 21). Küçükömer'in 1969 yılında *Akşam* gazetesinde, esas olarak Doğan Avcıoğlu çevresine yönelik yazdığı bu denemeler serisi, temelde akademik üslubun bir hayli basitleştirilmiş hâlini içermekle beraber, Batıcıların ekonomik ve toplumsal koşulları anlamadan, salt kurumsal yapı ithaline yöneldikleri ve bu nedenle de Batı'dan taban tabana zıt olan Osmanlı toplumundan kalan Türkiye'de Batılı anlamda bir “Civil Toplum” kurulamayacağı yanılığını aşamadıklarıdır (Küçükömer, 2012, s. 22). İlk kısmın ağır polemik kokusu, tabii ki gene Avcıoğlu'nun 1968'de ilk baskısını yapan *Türkiye'nin Düzeni* kitabının doğrudan reddiyesidir, daha sonra metinler derlendikten ve 1969'da Ant yayıncılık baskısıyla *Düzenin Yabancılaşması: Batılaştırma* adıyla yayınlanması da bu polemikğin devamıdır (Küçükömer, 1969).

İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* metni Türkiye'de aydınların ciddi bir kısmını etkileyen olgusal hataların yoğunluğu açısından dikkat çekicidir. 1846 yılında kaldırılan *Corn Law*'un 1823'te ölen David Ricardo'nun sözcülüğünde kaldırıldığını öne sürmesi (2012, s. 72); Konstantin'in oğlu olduğu iddia edilen Crispus ve Fausta hikâyesini Roma'nın ikiye ayrılması ve hükümdarların evlat katliyle bağdaştırması (açıkçası Gibbon'un hızlı ve yanlış bir okumasına dayanır bu yorum (Gibbon, 1825, s. 435), s. 47); Osmanlı'da mülkiyet ilişkisini Evliya Çelebi'ye dayanarak açıklaması (s. 39 ve s. 45); Baran ve Sweezy'nin tekeli kapitalizm kavramsallaştırmasıyla emperyalizm tartışmasını tamamıyla birbirine karıştırması (s. 37); reform-karşıtı kilisenin ve papalığın en büyük destekçisi olduğu *Rönesans*'ı "gelişen burjuvazinin bireyci, laik görüşlerinin sanat dünyasındaki gelişimi" olarak nitelendirmesi (s. 33); *Leviathan*'ın yazarı Hobbes'u "sivil toplum" düşünürü olarak tasvir etmesi (s. 33); sömürgeleştirmenin ilkel birikim süreçlerini 16. ve 17. yüzyıllara dayandırması (s. 34); Hollanda'da kurulan cumhuriyetin Protestan özelliğini göz ardı ederek "burjuva cumhuriyeti" olduğunu iddia etmesi (s. 34); İngiltere'de gerçekleşen Püriten Devrim'in yüzyıl sonrasında Fransız Devrimi'ni serdederek aynı sâiklerle yapıldığını ima etmesi (oysa ilki Katolikleşme riski olan bir krala karşı orta mülk sahipliğinin isyanı, ikincisi ise bir burjuva devrimiydi).

Küçükömer, etkileri günümüze kadar devam edecek, "Türkiye'de sol aslında sağdır, sağ da sol" argümanını uzun bir Hegelci usamlamanın sonunda öne sürecek ve iddiasını şu şekilde yükseltecektir:

[t]ablonun sol yanı, yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen, gerçek ve büyük kitleleriyle İslamcı-Doğucu cepheye *dayanan* kuruluşları göstermektedir. Sağ yanda ise devleti kurtarmak (?)²

² Soru işareti metnin orijinalinde mevcuttur.

için daha çok Batıcı-laik bürokratik geleneğin *temsilcileri* olan kuruluşları görüyoruz (Küçükömer, 2012, s. 86).

Çok bilindik argümanların desteklenmesine gerek yokmuş gibi gelir. Bu en temel insan sezgilerine dayalı yanılmaya yapılan çağrıdır. Solun aslında sağ olduğu argümanı daha sonra Şerif Mardin tarafından çevre-merkez paradigması içinde çok daha etraflıca incelenecektir ve en azından Mardinci argümanın bir tutarlılığı mevcuttur (Mardin, 1973). Oysa, Küçükömer için devlete eklemelenmiş bir bürokratik sınıftan -aslında sınıf kesimi ya da fraksiyonu- sol siyaset çıkamayacağı savı dışında argümanın hattının zayıflığı barizdir. Ali Suavi hariç “bürokratlar (Tanzimatçılar olsun, Jön Türkler olsun) Batı’da buldukları uzun süre içinde oradaki sınıfsal hareketlerin... Batı demokrasilerinde yerini sanki hiç görmemişler... böyle bir şey yokmuş gibi davranmışlardı” (Küçükömer, 2012, s. 81). Salt bu bile mezkûr figürleri -yegâne aydın kitlesini- “Batı’yı gerçekte anlama olanağını bulamamış bürokratlar olarak” (Küçükömer, 2012, s. 81) adlandırmamıza yeterlidir.

Ne var ki, bir anda, Abdülhamid’in tarihteki yerini öven, onun kurtarıcı bir figür olarak anlaşılması gerektiğinden bahseden Küçükömer, bir yanda emperyalizmle mücadele için tek bir figürün mutlaki idaresi altında toplanma çağrısını, sistemkarşıtı ve sürgündeki on dokuzuncu yüzyılın Osmanlı Türkiye’sinde ürettiği az sayıdaki aydını bürokratik aygıtın kendisi olarak tanımlamasındaki çözülmez mantık hatasını izah etmekten uzaktır (2012, s. 81-85). Benzer bir biçimde, “yeniçeri-esnaf-ulema birliğini,” sol yanda konumlandırmanın belirsizliğidir. Küçükömer’in analizi, olsa olsa, sağ yan ve daha sağ yan olarak adlandırılabilir analizdir. Tabii, 1965’te CHP’nin “ortanın solu” olarak kendini tanımlamasına dair yazılan deneme/köşe yazısı serisi olarak yorumladığımızda, siyasi bir saikle kavramsal kurgunun yer değiştirdiği daha rahat anlaşılabilir.

Küçükömer, bürokratik sınıfın, “ilkel birikim”in yirminci yüzyıldaki aktörleri olduğu iddiasıyla, siyasi saik konusunda eli daha da yükseltmiştir (2012, s. 112). Batı’da burjuvazinin oluşumunda kölecilik, plantasyon üretimi, Amerikan halklarının soykırımı ya da gümüş ve altın madenlerinde topyekûn köleleştirilmesi, yerinden edilmeleri gibi son derece kanlı ve acımasız süreçler için Marx’ın kullandığı “ilkel birikim” kavramı, bir anda “bürokratik sınıfın” kendini Türkiye’de “yerli ve milli” bir burjuvazinin inşası için konumlandırmasıyla koştur gösterilir: “Türkiye’de devletçilik yoluyla da belki ilkel bir birikim söz konusu edilebilir. Bu, devletin el koyduğu artık üründen özel kişilere yapılan servet transferidir [italikler metnin orijinalindedir]” (2012, s. 113-114).

Devletin, en azından modern devletin -kaldı ki, premodern devletler için de söz konusudur bu- Max Weber’den itibaren tanımlanan *tribüter* (Türkçe’ye doğrudan çevirisi haraççıdır, ancak bu konuda çekinceli davranmak gerekir) özelliğiyle, “ilkel birikim” arasında benzerlik tanımlamak çok ciddi sorunlar taşımaktadır (Weber, 1978, s. 56). Tabii, Küçükömer’i eleştirirken, zamanının ilerisindeki metinlerle eleştirmek, içinde anakronizm tehlikesini barındırmaktadır. Ne var ki, Charles Tilly’nin tarihsel sosyoloji açısından çok önemli metni *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*’nun (Tilly, 1990; Tilly & Emiroğlu, 2001) yayınlanması 1990’ları bulsa da, Küçükömer ve Tilly’nin de 1960’ların toplumsal dönüşüm sorunları hakkındaki tartışmalardan etkilendiklerinin farkında olmamız gerekir. Ayrıca, Weber’in devletlerin oluşumu hakkındaki tezlerini bilmemesine imkân olmadığının da ayırında olmayız, zira *Batı’da Kapitalist Kurumların Ortaya Çıkışı* alt başlığında ele aldığı kavramsal harita, tamamıyla ve neredeyse verbatim Max Weber’in *Şehir* kitabından gelmektedir (Küçükömer, 2012, ss. 25-28; Weber, 1958). Enteresandır ki, zamanı için atıf vermek konusunda son derece ihtimamlı kabul edebileceğimiz metnin geri kalanında bilhassa Türkiye’de yazan

herkese sayfasına kadar referans verilmişken, kapitalist kurumların ortaya çıkışı gibi kilit bir kavramsallaştırmaya referans verilmemiştir. Bir ihtimal, Marksçı başlayan tartışmanın -ve sonra da Marksçı devam eden ilkel birikim tartışmasının- esasında Weberci bir yorum içerdiği örtülmeye çalışılmıştır.

Ancak, akademik ve sosyal bilimsel muhayyiledeki noksanları, Küçükömer'in siyaseten dehasını gölgelemez. CHP'nin 1960'ların ortasında *ortanın soluna* yerleşmesine karşı çıkışı -doğru nedenlerle olmasa bile- haklı bir eleştiriye dayanır. Buradaki sorun, CHP'nin yerleşmekte olduğu konumun doğru tanımlanmasıdır. Yeni oluşmakta olan bir işçi sınıfının temsilciliğini, üzerinde taşıdığı bürokratik sınıf kesimleriyle birleştirmek çabası; Küçükömer'in de Avcıoğlu'nun da kendilerini çok yakın hissetmedikleri türden -Batılı sosyal-demokrasiyi andırır biçimde- bir ılımlı reformizm taşımaktadır. Avcıoğlu, ileride belirteceğimiz üzere, bürokratik sınıf kesimlerine aktif faillik atfederken, Küçükömer, istisnai şartlar haricinde -temelde, sivil toplum sözleşmesinin lağvedildiği durumlar hariç- esnaf-ulemanın ağırlık taşıyacağına ayırtındadır.

Kesişim Kümeleri ve Thornburg Raporu

Küçükömer'in tezleri, özellikle yazarı olduğu *Ant* dergisinde, Yalçın Küçük tarafından eleştirilirken, daha sonra Doğan Avcıoğlu'nun 1970'lerde yayınladığı *Milli Kurtuluş Tarihi* ciltleri Küçükömer'in bir reddiyesi olarak kabul edilebilir (Avcıoğlu, 1974; Küçük, 1969). Küçük'ün *Ant*'taki eleştirel yazısında -daha sonra Küçükömer tarafından ağır bir yanıt da verilecektir (2012, s. 228-248)- ilginç bir nokta dikkat çekmektedir: "Bu strateji yeni mi? Avcıoğlu stratejisinden farkı nedir? Sadece şu: Küçükömer bürokratların önceden seçimlerini yapmalarını salık veriyor; Avcıoğlu ise bürokratların iktidara gelince etkilenebilecekleri kanısında. İkisi de bürokrasiyi çok ciddiye almakta, düzenin temel açıklayıcı yapmakta birleşiyorlar" (1969, s. 10). Avcıoğlu'yla Küçükömer'in bu bileşim noktası tek değil,

Küçükömer 1963'te Talat Aydemir'in başarısız cuntasına destek olurken, Avcioğlu, 1971 12 Mart'ına giden yolun taşlarını döşedi (Cemal, 1999; Küçükömer, 2009). Kaçınılmaz bir "kurtuluşçuluk" düşüncesinde, Küçükömer, bu kurtuluşu sivil toplum dediği meseleyle aşarmış gibi yaptığı hamlesinde esasında Hegelci ruhun öznesini esnaf-ulema içinde bulurken, Avcioğlu "zinde güçler" olarak adlandırdığı ordu-üniversite-aydınlarda aynı özneyi arıyordu.

Küçükömer'in belirgin emperyalizm eleştirisinin odağında, Amerikalı, Max Weston Thornburg isimli bir danışmanın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yaptığı çalışma yatmaktadır. Thornburg, 1947'de başkan Harry Truman'a ve Demokratik Parti'ye yakın olan *The Twentieth Century Fund* [günümüzdeki adıyla, *Century Fund*] için Türkiye'yi ziyaret eden bir inceleme ekibinin başıdır. ABD'nin en büyük petrol şirketi Standard Oil'in Mühendisler Kurulunun başkanlığının yanı sıra aynı şirketin Ortadoğu ve Uzak Doğu grup başkan yardımcılığını yapmaktadır. Bu görevlerine ek olarak uzun yıllar boyunca petrol konusunda Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın danışmanlığını yürütmüştür, Suudi Arabistan petrolünün dış pazarlara açılması için ilk anlaşmayı imzalayan grubun içinde yer almasına ilaveten, İran petrolünün de dünya pazarına çıkmasını sağlayan ilk figürlerdendir. Sadece 1947'deki ziyaretle değil, 1955-56 yıllarında Adnan Menderes hükümetiyle görüşmeleriyle de Türkiye basınında yer bulmuştur (Milliyet, 1956; Qaimmaqami, 1995; Thornburg vd., 1949, s. v-vi).

Thornburg raporunun en büyük eleştirisi Karabük demir-çelik işletmeleri üzerinedir ve tamamen kaldırılması şiddetle önerilmektedir. Önerinin altında yatan sebep de 1946'da Karabük için tren olanaklarının seferber edilmesi ve tonlarca buğdayın bu esnada hasattan sonra taşınmadığı için çürümesidir. Thornburg birkaç açıdan çok haklı, en azından sanayileşmenin başladığı onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından beri,

demir cevheri ve kömür -ayrıca ikisini taşımak ve işlemek için su kaynağı- çelik işlemek için iki olmazsa olmaz öğedir. Thornburg'un açıkladığı üzere o yıllarda Karabük'e kömür Zonguldak'tan gelmektedir, demir filizi de Divriği'den. Divriği Karabük arası trenle bin kilometre olduğu için eleştirilmiş ve Karabük Demir Çelik'in en kısa sürede tasfiye edilmesi, yerine hafif ve tüketime yönelik -örneğin, konserve- sanayi kurulması önerilmiştir. Genel karakteristik açısından Avrupa'nın Orta Çağı'nı yaşayan bir ülke ekonomisi için Karabük gibi modern bir işletme lükstür kanaatini taşıdığını açıkça ifade etmiştir (Thornburg vd., 1949, s. 111).

Küçükömer gibi Avcıoğlu da, Thornburg'un tahripkâr varlığına işaret eder; ikisi için de Thornburg'un varlığı, Tanzimat türevi şekilci batıcılığın devamını mimler. Avcıoğlu için sorun tam bu minvalde kendini belli eder: "[i]şin dikkat çekici yanı, bu fikirlere sahip olan ve bunları haysiyet kırıcı biçimde açıklayan Thornburg'un o yıllarda ülkemizde itibarlı bir kişi olmasıdır. (1978, s. 560-561)." Bu noktadan sonra bile, Küçükömer'le Avcıoğlu eleştirisi birbirine yakın seyredir. Küçükömer nasıl milli kalkınmayı engelleyen bir *komprador* burjuvazi ve *montaj sanayi* varlığını teşhis ediyorsa (2012, s. 151-153), Türkiye'ye Thornburg'un gelişi ve ülkenin uluslararası düzlemde Amerikan bloğuna kaymasında Avcıoğlu da "artık 'millî' bir kapitalizm değil, 'işbirlikçi' bir kapitalizm (1978, s. 562)" belirlediği iddiasındadır.

Esasında, Thornburg'la ortaya çıkan sorun, Amerikan kapitalizmiyle Türkiye'deki devlet aklı arasındaki uyuşmazlığa dair bir belirtidir. Karabük, muhtemel bir savaşta Trakya işgale uğrayacak ve Türk ordusu Bolu dağlarının gerisinde müdafaaya geçecek düşüncesiyle, Kurtuluş savaşının mantığıyla seçilmiş bir yer. Askeri olarak, Bolu dağları-Karadeniz dağları geçilmesi görece zor olan, II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin Volga doğusunun Türkiye ölçeğindeki benzeri yerleri teşkil etmektedir. Thornburg bu düşüncüyü hiç

umursamadan ve de genç cumhuriyetin dişiyle tırnağıyla yaptığı gurur vesilesini de eleştirmekten kaçınmadan raporu yazdığından ötürü bürokratik çevreler açısından ciddi bir sıkıntı da teşkil etmiştir. Bu sıralarda ABD'den yardım mahiyetinde istenen, lokomotif fabrikası için 24 milyon dolar. Yılda 110 lokomotif imal etmesi planlanan fabrikayı veto eden Thornburg, siz silahlanmaya çalışıyorsunuz, silahlanmak yerine tüketim maddesi üretin; uzaktan demir taşıyacağınıza tarlada kalan tahılı toplayın diyor. Rapor, nihayetinde Amerikan "girişimciliği" ile Türk devlet aklının ilk karşılaşması, o zaman mevcut düzene "national socialist" diyecek kadar da acımasız (Thornburg vd., 1949, s. 195-196). Ayrıca, bu bayağı kapitalist tahlillerin o zamanki devlet yönetimini ümitsizliğe sürüklediğini ve tek partili rejimin sonunu getirdiğini spekülatif olarak iddia edebiliriz. Oysaki, ABD yönetimi Kore'yle birlikte, Çin etkisiyle, Truman doktrinine kayacak, Jimmy Carter'a kadar da dünyadaki bütün tek partili otoriter/totaliter rejimlerin koruyucusu olacaktı. Thornburg raporu en azından 1970'lerin ortasına kadar sürebilecek bir İnönü iktidarını engellemesi açısından da önemlidir. Ancak, Küçükömer ve Avcıoğlu açısından Thornburg bir nevi emperyalist küstahlığı sembolize edecektir. Bilhassa, 1950'lerin ortasında, Demokrat Parti iktidarının yaşadığı tarımsal birikim sorunundan çıkışa bulunmuş bir çıkış olması da Thornburg raporunun tepkileri uzun süre diri tutmasının altında yatan bir diğer sorundur.

Doğan Avcıoğlu ve Anti-emperyalizmin Dayanakları

Doğan Avcıoğlu, 1960'larda Yön ve Devrim dergileri, *Türkiye'nin Düzeni* ciltleriyle, ülke tarihinde eşine az rastlanır bir kamusal entelektüel karakteri kazanmuştır. Örneğin, *Türkiye'nin Düzeni* ilk yayınlandığı Aralık 1968'den, Mart 1971'e kadar beş baskı yapmuş, 1979'a kadar da toplamda on üç baskı yapmuştır. 2000'lerin Türkiye yayıncılık sektöründe, her baskının iyimser bir tahminle bin nüsha içermesinin aksine,

1960'lar ve 1970'lerde elimizde kesin rakamlar olmamasına rağmen en az birkaç bin nüsha içerdiğini, 1970'lerin sonuna kadar on binlerce kitabın basıldığını tahmin edebiliriz. Orta sınıf memur evlerinin sınırlı kütüphanelerinin, hele bir de sosyal-demokrat veya sol gelenekle öyle ya da böyle ilişkisi olan bir figür barındırıyorsa o hane, kesinkes odak noktasını Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* ciltleri oluşturmuştur demekle mübalağa etmiş sayılmayız.

Avcıoğlu, zamanında -ve belki hâlâ hâkim genel geri kalmışlık kanaatinin aksine- ülkenin bir sanayi kapitalizmine doğru emin adımlarla ilerlemekte olduğunu, ancak belirli engeller nedeniyle bu adımlarda tökezlediğini iddia etmiştir. Bu engeller, ülkenin kendi iç dinamiklerinden değil, dışarıdan kaynaklıdır biçiminde bir düzeltme yapar Avcıoğlu, "bugün dahi aydınlarımızda kompleksler yaratan "Batılılaşma" özlemi"nin kaynağını oluşturur (Avcıoğlu, 1979, s. 45-6). Hâlbuki belki bu engeller olmasaydı -bu noktada siyasi bir iyimserlikle ve teşvik ihtiyacıyla vurguda bulunur- "belki de tam aksine, geride kalan Batılılar, 'Doğululaşma' kompleksine tutulacaklardı" (Avcıoğlu, 1979, s.45-6).

Küçükömer'de de eleştirmeye uygun olan, müesses nizamın tarihyazımını hevesli bir biçimde ve olgulara da pek dayanmadan temellük etme eğilimi Avcıoğlu'nda da mevcuttur: "Ne var ki, şartlar Batı için elverişli oldu ve Batı ülkeleri, sınaî kapitalizme geçişte ön aldı. Coğrafi keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilik ile hızlanan bir süreç, Batı'nın üstünlüğünü sağladı" (Avcıoğlu, s. 45-47). Burada ilginç bir düşünsel alt akım söz konusudur, esasında, Küçükömer de, Avcıoğlu da Batı ile makasın açılmasının coğrafi keşifler sayesinde gerçekleşmediğinin ayırtındadırlar. Küçükömer, örneğin, ilkel birikimden bahsederken bunun kurucu özelliğini anlamıştır. Avcıoğlu için de, sömürgecilik sorunu, Türkiye'nin geri kalmışlığı sorununun temelinde geri bıraktırlmışlık sorunu olması -*Türkiye'nin Düzeni* ciltleri kısa bir tarihsel sosyoloji

müzakeresinin ardından kapsamlı bir geri bıraktırlmışlık vaka incelemesine dönüşür. Büyük kırılma anı olarak ele alınan İngiliz ticaret anlaşmasından, Duyûn-u Umumi'ye, bor madenlerinin işletilememesinden, bir dizi gerikalmışlık incelemesine adanmıştır- yapının çok büyük bir bölümünü oluşturmaktadır (Avcioğlu, 1979).

Öte yandan, Avcioğlu için de Asya Tipi Üretim Tarzı bir anathema teşkil eder. ATÛT'ü savunanlara göre diye iddia etmektedir Avcioğlu, Batı'da en ileri toplumsal biçim olan feodalizm geliştiği için, bilhassa İngiltere ve Fransa'da, gene onun karşıtı olan kapitalizm salt Batı'da doğup büyüebilmiştir. Doğu, bu nedenle Asya Tipi Üretim Tarzı'na saplanıp kaldığı için değişmemiş diyeceklerdir eklemesini yapar Avcioğlu (1979, s. 45-47). Belirgin bir itiraz göze çarpmaktadır burada, Doğulu değiliz itirazı. Doğulu olduğumuz için geri kalmaya mecbur olduğumuzu kabul edemeyiz.

Avcioğlu'nun cevap aradığı soru, döneminin Bağımlılık Okulu gibi yaklaşımlarının da derinden ilgilendiği, Türkiye'nin kapitalist gelişim hattına ve endüstrileşme rotasına neden Batılı benzerlerinden ancak çok daha sonra girebildiği meselesidir. Bu meseleyi irdelerken, sorunu dinde bulmanın yersiz olduğunu, Osmanlı devletinin kuruluş sürecinde dinin fevkalâde parlak bir işlev yerine getirmişken daha sonra Batı'yla farkın açılmasıyla korumacı ve muhafazakâr bir güzergâha yönelmesinin dinin kendi yapısından kaynaklanamayacağını vurgular. Bir diğer olasılık, Türklerin göçebeliliğinin yerleşikleşmenin önüne koyduğu engeller ve bir fetih makinesi olarak görevini idame ettirmesi gereken Osmanlı devletinin merkezi profesyonel ordusunun da bu göçebeliği ister istemez desteklediği yönünde Batılı sosyal bilimcilerin iddialarıdır. Avcioğlu, bilhassa bu iddiaları reddeder ve göçebe kültürü olmak bir yana, Türklüğün Anadolu'da daha on beşinci yüzyılda çok gelişkin bir şehir sistemi, ticaret ilişkileri bütünü ve

erken dönem manüfaktürünü kurduğu tespitinde bulunur (1979).

Avcıoğlu'nun cevabı, ATÜT'ün kabul edilemeyeceği savı etrafında dolanmaktadır. Asya Üretim Tarzı, Marx'ın kısıtlı okumalarından kaynaklanan bir iddiadır neticede ve en sorunlu yanı, Asya'nın binlerce yıllık durgunluğunu kendisine başlangıç noktası saymaktadır. ATÜT ya da Asya Üretim Tarzı, Türkiye sosyalist siyasetine bir entelektüelizm katkısı olarak, 1966'da Selahattin Hilav ve Atilla Tokatlı'nın çevirisini yaptığı *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)* isimli Marx'ın Doğu hakkında yazdığı New York Tribune yazıları derlemesiyle giriş yapar. Yazıların müellifliği aslında tartışmalıdır, Karl Marx'ın yokluk günlerinde, Friedrich Engels'in ona destek olmak üzere New York Tribune'e yazıları kendisinin yazdığı iddiası sıkça yeni Marx-Engels biyografilerinde tekrar edilir (Jones, 2016, s. 344; Wheen, 2001).

Marx'ın yazılarının kısıtlılığını konusunda çok haklıdır, ancak Godelier'den doğan ATÜT tartışması, "ileri sürülen üst yapı ve devlet biçimi ile birlikte, ayrı bir toplumsal kuruluş (*formation*) sayılmış ve bu tipe giren toplumların kapitalizme geçemeyişlerinin açıklamasına dayanak yapılmıştır. Avrupa, Greko-Romenler, toprağın özel mülkiyetine dayanan bir üretim tarzı seçtikleri için, evrime en elverişli bir feodal düzene ve oradan da kapitalizme ulaşmıştır" (Avcıoğlu, 1979, s. 16) iddiası yanlıştır. Burada Avcıoğlu'nun itirazı, Avrupalı olmayan toplumların bir nevi "kış uykusu" içinde yansıtılmasına. Bir kere daha, Avcıoğlu da, Türk toplumu nasıl olup da on altıncı yüzyıla kadar ileriyken geri kalmıştır sorusunun yanıtını aramaya başlar.

Göçebeliğin ve fetih mekanizmasının içe kapalı ve statik bir toplumsal örüntü kurmadığını iddia ettikten sonra, Maurice Godelier'le birlikte Türkiye'de de etkin olmaya başlayan, Marx ve Engels'in Türkiye hakkındaki yazılarının da çevrilmesiyle birlikte sorgulanmaya başlayan Asya Tipi Üretim

Tarzı tartışmalarının iki temel direğine değinir: Birincisi, güçlü merkeziyetçi devlet, diğeri ise devletin bu toprak mülkiyetine sahip olması. Avcioğlu, Osmanlı Türkiyesi'nde toprakta devlet mülkiyetinin geri üretim teknikleri açısından gelir artırıcı bir mekanizma olduğunu Barkan'ın çalışmalarına istinaden işaret ederken, sipahiliğin -kendisi belirtmese de, prebendal mülkiyet olarak tanımlanmış merkeziyetçi toprak sahipliğinin- daha 16. yüzyılda çöküp, ATÜT yerine, feodal bir üretim tarzına geçişin yaşandığından bahsetmiştir (Avcioğlu, 1979, ss. 21-28). Ne var ki, Osmanlı düzeni bu açılardan ne ATÜT'e uyar ne de feodaldır. Avcioğlu'nun önerisi "herkesin üzerinde birleşebileceği daha genel bir kavram olan 'prekapitalist düzen'" üzerinde anlaşmaya varmak yönündedir (Avcioğlu, 1979 [1968], s. 29).

Avcioğlu'nun verilerini dayandırdığı çalışmalar, Türkiye'nin müesses nizam tarih yazıcılığı olarak nitelendirilebileceğimiz, Ömer Lütfi Barkan, Enver Ziya Karal, Mustafa Akdağ gibi son derece önemli figürlerdir. Açıkça üzerinde durmasa da, Rostow'dan Shaw'a, Eberhard'dan Marx ve Engels'e uzanan çizgide, Avcioğlu Türkiye sosyal bilimlerinde erken rastlanır bir tarihsel sosyolojik tahayyül mekanizmalarını kurmaya çalışır. Ne var ki, bu tahayyül mekanizmasının ana hatları, Batılı muadillerinin beslendiği yerlere dayanmaz. Batılı zihnin peşinde koştuğu izlek, düşünce dünyasının temelini oluşturan Roma sisteminin çöküşünü ve bunun feodalite tarafından nasıl yerle yeksan edildiğini -ve sonraları, nasıl ikmal ve ikaime edildiğini- soruşturmakken, Avcioğlu, devletin varlığını verili kabul eder ve devletin ezel-ebed gerçekliğine muhalif olma ihtimali olan her tarihsel olguyu olabildiğince yerer. *Sened-i İttifak* bir utanç vesikasıdır, âyânlar sivil toplumun oluşmasının simgeleri olamaz, ancak eşkıyalığın kalıcılaşmasının bir işaretidir. Böylelikle, Rusçuk âyânı ve Osmanlı'nın toplumsal dönüşümünün en sembolik isimlerinden Âlemdar Mustafa Paşa, Balkanlar'dan yirmi bin eşkıyayı İstanbul'a

taşıyıp merkezi devlete baş kaldıran bir zorbaya dönüşür (Avcioğlu, 1979 [1968], s. 69-70).

Avcioğlu coğrafi keşifler ve ucuz altın sayesinde zenginleşen Avrupa'nın, Osmanlı'da enflasyonist bir baskıya, paranın değerinin düşmesine neden olduğu konusunda haklıdır. Ancak, *Potosi* madenlerinden gelen ucuz gümüşle, Amerika'nın köleleştirilmiş yerli nüfusundan çalınan altınla iki yüzyıla yakın kıta çapında savaş veren İspanya'nın yoksullaşırken, İngiltere ve Flaman sahillerinin nasıl yeni bir birikim mekanizması ve üretim biçiminin merkezi olduğunu kavramaktan uzaktır (Braudel, 1996, s. 226; Wallerstein, 2011, s. 337). 1648'de imzalanan Westfalya Anlaşması'na kadar Avrupa'nın yok olma mertebesine gelmesini göz ardı eden bir yaklaşımdır bu. Barkan'la güçlü bir karşılıklı etkileşimi olan Fernand Braudel'in 1950'lerde yaygın bir biçimde okunan *Akdeniz* ciltlerinde verdiği cevap, Westfalya'ya kadar İspanyol Habsburglarıyla Osmanlı'nın kaderlerinin birbirlerine bağlı olduğudur (Braudel, 1996, s. 677-685). Cevap, Japonya nasıl kalkındı değil –ki. Avcioğlu, bu meseleye de değinir (1979, s. 95-96) ve Japonya'nın kalkınmışlığı sorusu Türkiye aydınlarını çok ve yoğun bir biçimde meşgul eden, pek de kapsamlı yanıt alınamayan, uzmanlık bilgisinin de hayli zayıf olduğu bir alandır- İspanya ve Türkiye nasıl 1648'den sonra geri kaldı sorusuyla ilgilidir.

Avcioğlu, tarihsel sosyolog olarak vakaya baktığı zamanlarda, siyaseten aradığı cevaba doğru çubuğu bükmediğinde, esasında devletin bir grup tarafından kurulduğunu fark eder. Bu da onu zamanının, olgudan önce bulguyla hareket eden düşünürlerinden ayırır. Daha sonra Baasçılık adı verilecek çabası (Cemal, 1999), klasik bir *çelik çekirdek* kurma çabasıdır. Ne var ki, siyasi saikleri bir kenara bırakıp yazdığı *Milli Kurtuluş Tarihi* -emperyalist çekişmelere gereğinden fazla rol atfetmediği sürece devletin kuruluşundaki faillikleri ortaya sermektedir. Hiç kimse aleni bir biçimde ATÜT'çü değilken (Sen-

cer Divitçioğlu dışında, 1981), ATÜT'çülüğe bu denli önem atfeden bir konum inşa etmesi iki nedenden olmuş olabilir. Birincisi, *reelpolitik* siyasi çekişme içinde Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki *filen mevcut sosyalizmin* yarılmasında yerleşilen kampların belirlediği sınırlar -sonuçta iki kamp açısından da Marksizmin ATÜT yorumu yeğlenebilir değildir (Murat Belge de bu kanaati taşır bkz: (2017). Ancak, ikincisi ve daha önemlisi, Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarının beraberinde çok geniş bir karşılaştırmalı tarihsel sosyolojiyi getiriyor olmasıdır.

Girişte işaret ettiğimiz *yaralı bilinç*, zamanın durmasından sonra nasıl ki kendini yeniden inşa ederken belirli bir tür *kültürel şizofreniye* adım attıysa, aynı yalıtılmışlık hissi vakanın kendisinin biricik ve tekil olduğuna dair bir saptama da getirir. Evet, Türkiye toplumu feodaldır iddiası, beraberinde her zaman, kendi karakteristiğine sahip bir feodalizmdir iddiasını taşır. Hayır, feodal değildir, devlet ebed-müddettir iddiası, beraberinde bu zengin devlet geleneği diğer devlet geleneklerine benzemez *caveat emptor'*unu -*yort savul'*unu- taşır. Birbirine benzeyen bir yığın Asya tipi üretim tarzı, kabul edilebilecek bir konum değildir bu *yaralı bilinç* için. ATÜT oysa aynı yıllarda Fransa'da Afrika Tipi Üretim Tarzına da evrilmekteydi (Coquery-Vidrovitch, 1975; Coquery-Vidrovitch, 1978; Freund, 1985). Kaldı ki, Afrika Tipi Üretim Tarzı tartışmasında, emek gücünün kısıtlılığı ve coğrafi yayılmışlık faslında, sahara altı Afrika'nın savanlarına yetmeyen nüfus, Anadolu platosunun verimli deltalarını zorunlu iskân programlarına kadar ekleyen nüfusla çarpıcı benzerlikler taşımaktadır. Bu, kat edilmeyen önemli güzergâhlardan birini oluşturur.

Öte yandan, Avcioğlu, sorunun bir kısmının, doksaya dönüşmüş tarih anlatısında en tepe noktayı temsil eden Kanuni döneminin Anadolu'daki pre-kapitalist üretimin ve tarımsal yerleşimlerin yok olmasına yol açan *Celali isyanlarıyla* ilgisi olduğunun farkındadır. Nasıl Avrupa'daki İspanyol

savaş makinesi bir noktadan sonra İber yarımadasını ekonomik temellerinden yoksun kılmışsa, Doğu ve Batı'ya doğru genişleyen Osmanlı devleti de, imparatorluğun doğum yeri olan Anadolu'dan kopmuş. *Büyük Kaçgun*'la birlikte, "Anadolu'nun bugün en elverişsiz yerlerde 74 bin yerleşme noktasında toplanmış akıl dışı dağınık köy yapısı, merkeziyetçi Osmanlı düzeninin Batı üstünlüğü karşısında sürüklendiği buhranın eseridir" (Avcioğlu, 1979, s. 60). Tabii, burada da, yukarıda altını çizdiğimiz Batı'nın tam da aynı yıllarda yıkıntı ve Osmanlı düzeninden daha ağır bir buhranla karşılaştığı göz ardı edilecektir. Avcioğlu, bu *Büyük Kaçgun* tasvirini tek bir cümlede, hem Marx'a hem de ATÜT'e göndermede bulunarak noktalar:

...kamyonadan düşmüş çuvaldan saçılan patatesleri hatırlatan yeni Osmanlı köy düzeni, Asya Üretim Tarzı taraftarlarına hak verecek biçimde, dünya ile ilgisini kesmiş, içine kapalı, ufak, bağımsız hücreler haline gelmiştir (Avcioğlu, 1979, s. 60).

Cümlelerin ilk kısmı, Marx'ın köylüler hakkındaki en acımasız değerlendirmesi olan *Louis Bonaparte'ın 18 Brüm'er'inden* köylülerin Bonaparte'ların toplumsal tabanı olduğu ve bu köylülerin de bir çuval patatesten farksız olduğu savına göndermede bulunurken (Marx, 1972, s. 106, 2016), ikinci kısmı, doğrudan ATÜT'ü hedef almıştır. Avcioğlu, burada, ATÜT'ün doğrudan ana gövdesini oluşturan argümanlarla ilgilenmez. Maurice Godelier'nin kavramsallaştırmasını ele almadan doğrudan *18 Brüm'er'in* köylüler lâfzını tekrar eder. Zira Marx aynı paragrafta köylülüğü tam da bu şekilde tarif etmiştir:

Küçük toprak sahibi köylüler üyelerinin hepsi aynı durumda, fakat birbirlerine³ değişik ilişkilerle bağlı olmaksızın yaşayan büyük bir kütle teşkil ediyorlar. Üretim şekilleri, onları karşılıklı

³ Metnin orijinalinde böyle geçmektedir.

ilişkiler kurmaya götürecektir yerde, birbirlerinden ayırıyor... Küçük toprağın işletilmesi, hiçbir iş bölümüne, hiçbir bilimsel metodun uygulanmasına ve dolayısıyla, hiçbir gelişmeye, hiçbir yetenek değişikliğine, toplumsal ilişkilerde hiçbir artışa imkân vermiyor... Kendi kendilerini temsil edemezler, temsil edilmek zorundadırlar (Marx, 1967, s. 124-125).

Avcıoğlu'nun mümbit sosyal bilimsel düşüncesi, esasında sorunun ATÜT'le ilgili değil, küçük meta üreticiliğine dönüşmüş geniş bir köylü kesiminin varlığıyla ilintili olduğunu ayırt etmiştir. Üstelik, hegemonya iddiasını ağır bir biçimde Britanya'ya kaybeden Fransız tarihine bakmasıyla sorunun ne olduğunu, eldeki imkânlarla sorunun nasıl çözülebileceğini de Bonapartist-Gaullist hatla tanımlayabildiğini de tahmin edebiliriz. Zira daha 1958'de Charles de Gaulles, Avcıoğlu'nun çıktığı güzergâhı tamamlamış, AB'yi onlarca yıl kilitleyecek biçimde Fransız çiftçisinin tarımsal koruma programı altına alınmasını sağlamış, Fransa'yı NATO'dan çıkarmış, Amerikan hegemonyasını kırmayı başarmış, ordunun farklı cephelerini birbirine karşı kullanarak, kendisinin tek karar verici olduğu yeni bir anayasayı "darbe ya da ben" tehdidiyle ortaya çıkarmayı başarmıştır (Jackson, 2018). Bir kere daha, hep doğuyla eleştirilmenin bedbahtlığına maruz kalan Avcıoğlu, Fransız siyasetinin 1950-1970 arasındaki güzergâhı incelenirse daha iyi anlaşılabilir.

Avcıoğlu'nun açmazı, Türkiye'nin aydınlarının çıkmazlarından en belirginini, devlet gibi görmekle, devletin gücüne teslim olmak çıkmazı. Nazım Hikmet, ütopyacı romantizmi hâlâ diriyken, *Şeyh Bedrettin Destanı*'nın dokuzuncu cüzünde şunları yazıyordu hususta: "Tarihsel, sosyal, ekonomik şartların/zarurî neticesi bu!/deme, bilirim!/O dediğin nesnenin önünde kafamla eğilirim./Ama bu yürek/o, bu dilden anlamaz pek" (Ran, 1972). Ruhla madde arasındaki bu çıkmaz, yirminci yüzyıl Türkiye entelektüelizminin *yaralı bilincini* teşkil etti. Devletin şeyleştirilmesi, onu bir cazibe odağı kılarken, devle-

tin şeyleştirilmiş hâlinin kırıp döktükleri onulmaz bir acı kaynağı oldu.

Devlet gibi görmekle kastettiğimiz ise soruyu devletin kendisinden başlatmak ve toplumsal tabana göre devletin açıklamasını yapmak. Bu sorun, bir yanıyla Fernand Braudel'den E.P. Thompson'a (Braudel, 1958; Thompson, 1978) uzanan kurum ve büyük adam tarihçiliğinin eleştirisine açık olmaya çağırırken, öte yandan, kent sosyolojisinin planlama anlayışına getirdiği eleştirilere dayanıyor. Bilhassa James C. Scott'ın yüksek modernizmin yirminci yüzyılda geliştirdiği kalkımcı projelerinin eleştirisi ve doğayla mekân ilişkisinin planlama üzerinden devlete nesne kılınması bu açmazın salt Türkiye'ye ait olmadığına da işaret eder (Scott, 1999, 2020). Scott, kitabın girişinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin daha sonra Türkiye'de Devlet Su İşleri'ne de öncü olacak Tennessee Valley Authority deneyiminin de bir bölüm olarak yer aldığı -yazdıklarının fiilen mevcut sosyalizmin eleştirisi addedilmesi gerektiğine de işaret ederek- kayıt düşer (1999, s. 9-11). Devlet gibi görmek, siyasetten sosyal bilimlere geçmeyi de engelleyen bir filtre etkisi kurmaktadır. Avcıoğlu'yla Küçükömer'in birbirlerine zıt düşmekle birlikte, birbirlerini tamamlayan bir dizi yanı olan eleştirilerinin, sosyal bilimlere sirayet etmesinin kısıtlılığı burada yatmaktadır. Bu kısıtlılık, 1970'lerde, hem Marx'ın sorunsallaştırdığı küçük köylülük, küçük meta üreticiliği, hem de Godelier'le tartışılmaya başlayan ATÜT sorgulamasıyla Türkiye'de bir grup sosyal bilimcinin olgusal araştırmalarıyla aşılmaya çalışılacaktır. Bu kısımda, olgusal -ve Godelier'den mülhem, kuramsal- çalışmaların ne gibi yeni güzergâhları açtığını inceleyeceğiz.

Maurice Godelier ve Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları

1960'ların ortasında, Maurice Godelier, Marksist üretim biçimleri kuramının, özellikle bağımsızlık savaşı veren sömürgeleri anlama yolunda büyük yankı uyandıracak bir yeniden değer-

lendirmesine girişti ve Asya Tipi Üretim Tarzı'nu kritik bir gözle ele aldı. Marx'ın ve Engels'in inşa ettiği hâliyle, ATÜT, sair sebeplerle çok tehlikeli bir kuramı çarpıtma teşebbüsünü içerir. Bu nedenle, Godelier, devletin ağırlığının, mülkiyet ilişkilerine dayanmadığı, askeri ve bürokratik sınıfların toplumu tahakküm altına aldığı ve genel kanaatin aksine, esas olarak en çarpıcı örneklerinin Asya'da değil, Avrupa ve Afrika'da görüldüğü bir modelin –hatta müteakip çalışmalar bir Afrika Tipi Üretim Tarzı üzerinde duracaktır- ana hatlarını tartışır. Godelier, farklı tarihsel ve coğrafi güzergâhlardan hareket ederek, dört temel tema belirlemiştir. Bunlar:

1. ATÜT, sınıfsız bir toplumdan sınıflı bir topluma geçişte, sınıfın ruşeymini içinde taşıyan bir ara aşamadır.

2. Marx'ın “doğu despotizmi” savının bir uzantısı –ve onu düzeltmeye dair bir teşebbüs- olarak, üretim süreçlerine doğrudan müdahale eden, üretim güçleri üzerinde kontrolü bulunan –su, sulama sistemleri, kanal sistemleri olsun veya olmasın- ve tarımsal üretimdeki artışa el koyan mütehakkim bir sınıf.

3. Bu üretim biçiminin kendi içinde statik olmaktan çok uzakta olduğu ve bilakis, farklı yönlere doğru evrilebilecek, kendi içsel çelişkilerinin gelişimi yasasına tabi olduğu.

4. Üçüncü hipotezin bir sonucu olarak, toplumların gelişiminin evrensel bir yasaya tabi şekilde, Batı'nın ulaştığı en yüksek düzeye erişecek biçimde ilerlemediği, her toplumun kendine özgü, tikel bir evrim hattı izlediğidir (Godelier, 1978, ss. 241-249).

Nasıl bir kuramsal fizik kitabı daha evvelden fiziğe dair hiçbir bilgiye sahip olmadan kavranamazsa, *Kapital* de, onun kuramsal parametrelerine dair bir temele sahip olmadan okunamaz, diyecektir Godelier (1978, s. 240). Yukarıda bahsettiğimiz sair sebepler; Marx ve Engels'in on dokuzuncu yüzyılda son derece kısıtlı bir antropolojik bilgi birikimiyle doğu toplumları hakkında iddiada bulunmaları, despotik doğu top-

lumlarını son derece statik ele almaları, Batı tarihini, özellikle Roma İmparatorluğu deneyimini tarihsel bir zorunluluk katında kabullenmeleri ve kuramın mevcut şekliyle ele alındığı zaman özellikle Çin Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin –fiilen mevcut sosyalizmler- üretim ilişkilerini tanımlayabileceğidir. Sonuçta, Engels de, ATÜT'ün ayrı bir üretim biçimi olduğu olasılığını reddetmiştir (Godelier, 1978, s. 234-239).

Godelier'in ATÜT tartışmasının bu zihin açıcı ve formüllerini yerinden eden yaklaşımı, Türkiye'de maalesef, daha ziyade ATÜT savunusu olarak algılanmıştır. Üretim biçimlerinin statik olmadığı, feodalizm içinde kapitalist nüvelerin bulunduğu, serfliğin tekil bir süreç olmadığı, ikincil serfleşme süreçlerinin yaşandığı, nihayetinde kapitalistik toplumsal ilişkilerin toplumsal sınıfların ilişkileri meselesi olarak anlaşılabilmesi sorunsalı, bir geçiş problemi olarak Robert Brenner'ın 1970'lerin sonundaki makalelerinin açtığı polemikle, Emmanuel Le Roy Ladurie gibi önde gelen kıta Avrupası tarihçilerinin de katkılarıyla birlikte sosyal bilimler dünyası içinde kendine geniş yer buldu (Aston vd., 1987).

Aynı tarihlerde, karşılaştırmalı tarihsel sosyolojinin en temel sorunlarından birini ele alan, kapitalist hegemonyanın neden ve nasıl Fransa'da değil de Britanya'da geliştiğini çalışın, hâlâ çok büyük önemi hâiz *Economic Growth in Britain and France 1780-1914* [Britanya ve Fransa'da Ekonomik Büyüme 1780-1914] (O'Brien & Keyder, 1978, [2012]) yayınlandı. Tekil ve değişmez bir üretim biçiminin ve burada yer alan tarihsizliğin yerini, farklı üretim ilişkilerinin baskın yanlarını karşılaştırmalı olarak kavrama arayışı aldı. Bu çabanın yansımalarını, Çağlar Keyder ve Korkut Boratav'ın 1970'lerin sonlarında yaptıkları ve 1980'lerin başlarında yayınlanma fırsatı bulan çalışmalarında görebiliriz. Tabii, ATÜT'ü yukarıda saydığımız Godelier'nin çizdiği dört yeni hattan ziyade, doğrudan kalıpsal bir şema olarak ele alan Kemal Tahir ve onun takipçileri, zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun uyum ve barış içinde, sınıfsız,

ayırmsız, özgür ve emekçiler için hayatın gayet güvenli olduğu zannına sahip bir apolojizm ve nostalji yaratmışlar, bu da devletin zaten sarsılmaz olan yerini, bir kısım entelektüel için, iyice sorgulanamaz ve özgül kılmıştır. Oysa edebiyat üzerinden inşa edilecek bir gerçeklikten ziyade, olgunun kendisi, köylülüğün gündelik hayatı üzerinden 1970'lerin sonunda bile kendini dayatmaktadır.

Anadolu'nun Osmanlı tarafından fethedilmesinden sonra, yerel güçlerin feodalleşme çabaları emperyal bir merkezi otoritenin tesisıyla son bulur, tabii bu ancak, diye ekler Keyder, aşırı bir idealizasyon ve toplumsal ilişkilerin statik kılınmasıyla böyle kavranabilir (Keyder, 1983, ss. 57-58). Türkiye'nin imparatorluk bakiyesi Karadeniz, Orta Anadolu ve Batı Anadolu –yeni merkez- bölgelerinde, ya en azından Roma İmparatorluğu'ndan beri toprak sahipliği çok parçalı yapıdadır ve büyük toprak sahipliği sürekli olmamıştır, ya da Türkiye'nin modern dünya sistemine entegrasyonu ile beraber, üretim güçleri ve birikim süreçlerindeki değişimlerle beraber bu bölgelerde büyük toprak sahipliği kırılmıştır. Keyder'in, biri Kürt köyü olmak üzere, dört ayrı köyde yaptığı araştırmalar, Türkiye'de baskın kırsal üretim ilişkisinin bağımsız küçük köylülük ve küçük meta üreticiliği olduğunu gösterdi - köylülüğün hemen hepsinin yarıcı olduğu ve hiçbir mülkiyete sahip olmayanların ezici çoğunluğu oluşturduğu Kürt köyü hariç (Keyder, 1983, s. 105-106, 1988). Böylelikle, Keyder, yirminci yüzyıl başında, Türkiye'de başat mülkiyet ilişkisinin küçük meta üreticiliği olduğu tespitinde bulunur. Daha önce, sair farklılaşmalar geçirmiş, yönetici sınıfın geniş toprak sahibi olduğu, farklı zamanlarda -örneğin on sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla geçişte- feodalizme yönelme eğilimleri görülmüş olabilir, fakat yirminci yüzyıl itibarıyla, etkin mülkiyet biçimi, tarımda, küçük meta üreticiliğidir.

Boratav da, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* kitabında bu tespite görece katılır ve çok önemli bir saptamada bulunur:

küçük meta üreticiliği, köylülüğün bağımsız olması ve toprak mülkiyetine sahip olması, onun sömürü ilişkilerinden azâde olduğunu göstermez. Köylünün ürününü kapitalistleşmiş piyasa nasıl sunduğu onun sömürülmesini belirler. 1970'lerde kırsal üretim ilişkileri üzerine yapılmış beş çalışmadan özet verilerle, toplam tarımsal hâsıla içindeki kira, ücret, faiz ve ticari kâr kalemlerini analiz ederek, Anadolu'da baskın olan küçük meta üreticiliğindeki sömürü oranlarını karşılaştırır. Bulgusu, nispeten geçimlik ürünlerde –tahıl gibi- sömürü oranlarının daha düşük olduğu, ama kapitalist dolaşıma ve sanayi üretimine müdahil ürünlerde ise sömürü oranlarının arttığıdır (Boratav, 1981, ss. 53-57).

Boratav'ın bir diğer önemli katkısı, Osmanlı toplumunun modern dünya sistemine girişi esnasında geçerli ücret ilişkilerini ortaya koymasındadır. Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk'un 1980'lerde giriştiği son derece kapsamlı Osmanlı'nın dünya sistemine enkorporasyonunun söz konusu olduğu 1839-1913 dönemi analizine göre üç noktada ücretler seviyesinde sıçrama gerçekleşti: 1855-57, 1877-79 ve 1908 sonrasında. Bu üç sıçramanın belirleyici özellikleri, ilkinin Kırım Savaşı'nı müteakip gelişen dünya-ekonomisine entegrasyon adımlarını içermesi, ikincisinin 93 Harbi'ni müteakip görece zorunlu açılma hamlesiyle malûl olması kadar yeni bir iktidar düzenlemesi içermesi ve en sonuncusunun da önemli bir devrimci iktidar değişiminin ardından bir nevi yeniden idari örgütlenmenin kurulmasındadır (Boratav vd., 1985, s. 390). Daha da önemlisi, Osmanlı toplumsal yapısında mukim ücretler seviyesinin, on dokuzuncu yüzyılın hegemonik kapitalist merkezi Britanya'yla arasındaki farkın, 1945 sonrası Türkiye'sinin Amerika Birleşik Devletleri ücretler seviyesiyle farkından çok daha kısıtlı olmasıdır.

Daha sonra, Şevket Pamuk, on dokuzuncu yüzyılın Osmanlı toplumsal yapısında iktisadi olarak görece bir gelişmeyi barındırdığını ve küçük üreticilerin devletin iktisadi altyapısı-

nı oluşturduğunu ekledi. İktisadi yapının bu küçük meta üreticisi temelli yapısına dünya-ekonomisinin, bilhassa İngiliz sermayesinin birikim amaçlı taleplerine yönelik baskı kurulmasına, Osmanlı yöneticileri direnmiş ve Çukurova'nın yüzyıl sonunda kurutulmasına kadar da büyük toprak sahipliğine imkân vermemişlerdir (Pamuk, 1985, 2014, ss. 133-134).

Çağlar Keyder'in, Türkiye'de toplumsal dönüşüm sorununa bir diğer katkısı, bürokrasinin rolüne dair oldu. Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* kitabında, İttihatçıların 1908'den itibaren iktidarı ele geçirmesiyle Latin Amerika'da *criollo* aydınların başını çektiği, Bolivarcı devrimler arasında bir paralellik kurar. Türkiye'de gerçekleşenin de bir "orta sınıf" isyanı sayılıp sayılamayacağını sorar. Bu sorunun cevabı iki nedenle müspet yönde değildir; birincisi, Latin Amerika'nın "orta sınıfı"nın bir kısmı sanayi üretimiyle de iştigâl eden büyük toprak sahipleridir ki onların aksine Türkiye'de, Jön Türklerin – bürokrasinin- esbab-ı mucibesi, toplumsal zeminlerini oluşturan küçük üreticilerdir ve bu üreticiler de, kapitalist bir gelişme çizgisine hoşnut bakmayacaklardır. İkincisi ise, Osmanlı'nın kaderinde muhtemel etki sahibi olabilecek – bürokrasiden sonra- yegâne sınıf olan Hristiyan burjuvazinin, toplumsal hareketleri sadece etnik ve dinsel bir çatışma nazarından görmesi, imparatorluğun yazgısını değiştirmiş; Hristiyan burjuvazinin devletle bir rekabete girişmekten kaçınması, "orta sınıf" devrimi ihtimalini kadük kılmıştır. Sonuçta, "[b]ürokrasi, nev'i şahsına münhasıran bir sınıf hâlinde, Osmanlı toplumsal gelişiminin, bildik ve tanıdık güzergâhlardan geçmesini engellemiştir" (Keyder, 1987, s. 72).

Bürokratik Sınıf ya da Merkez-Çevre Argüman Hattı

Bürokratik sınıfın bir pivot rolü oynayarak, klasik feodal gelişmeyi engellediği iddiası, Küçükömer'de de gördüğümüz, esasında Tanzimat aydınlarına yöneltilen eleştiriyle Avcioğlu tarafından da paylaşılan, bir hayli tanıdık bir argüman. Bu

gayet tanıdık argüman Osmanlı'nın modern dünya sistemine entegrasyonunu müteakiben parçalanmasını, İttihatçılarla beraber ortaya çıkan sınıfsal manzarayı, cumhuriyetin kurucu fikriyatını gayet isabetle tahlil ediyor. Benzer bir argümanı, Murat Belge, kitabı *Militarist Modernleşme*'de, genelde kabul gören çerçevenin biraz daha gerisine, Tanzimat'ın başlangıcı 1839 tarihine değil, Vâkâ'i Hayriye'ye, 1826 yılına dayandırıarak öne sürüyor (Belge, 2011). Küçükömer'in bir siyasi müdahale olarak CHP'nin ortanın soluna yönelişini hicivle karışık bir biçimde eleştiren yazısının ötesinde, bu argüman hattının sosyal bilimsel dayanağını Şerif Mardin'in merkez-çevre ilişkilerine dair analizinden başlatmak daha doğru olacaktır (Mardin, 1973).

Mardin, bu çok önemli makalesinde, Osmanlı'nın, batıdan farklı olarak, toplumsal ilişkilerin tesisini sağlayan dolaşım mekanizmalarından mahrum olduğunu –kiliseyle devlet, ulus yapıcılarla yerelciler, varlıklarla yoksullar arasındaki farklı türden çelişkiler gibi- bunun neticesinde başat tek bir mücadele biçimine sahne olduğunu iddia eder: merkezle çevre arasındaki çekişme (1973, s. 170). Merkez-çevre çekişmesi, farklı safhalardan geçtikten sonra, peyderpey bürokratik devletlû sınıfta yoğunlaşan merkez, ara kademelerin yokluğu neticesinde, çevre üzerinde çıplak bir otorite kurar: “[f]eodalizm sonrasında Batı Avrupa’da, merkez ile çevre arasında gelişen zengin ilişkiler ağı, cumhuriyetin başlarında yoktu ve bundan sonra gelişmeye başladı” (Mardin, 1995, s. 237). Bu dolaşım vasıtası, kuşkusuz, bir orta sınıf olacaktır. Ancak, merkez-çevreye dayanan tahlillerin ortak noktası, bir noktadan sonra, burjuvaziye doğrudan orta sınıfa indirgemek, bütün kentli yerleşik sınıfları, burjuvazinin kaderiyle ilintilendirmektir. Keyder’de Hıristiyan burjuvazinin sistem dışı hedefler peşinde koşması nedeniyle orta sınıf devrimine zemin teşkil etmemesi gibi, Mardin de orta sınıfın yazgısını burjuvaziye tahvil eder: “Türkiye, geleneksel dönemlerde, ancak çok

sınırlı ve özel bir yapıya sahip... Avrupalı burjuvazi ile kıyaslanamayacak bir orta sınıfa sahip olmuştur (1995, s. 238).” Ara sınıfların -başta orta sınıf- yokluğunda, merkezin çevre üzerinde tahakkümünü sınırlandıracak, kısıtlayacak, yavaşlatacak bir mekanizma da yoktur. Bürokrasi, memurlar, cumhuriyetin ilk dönemlerinde böylesi bir rolü oynamaya kalkıştırlarsa da – ve ara dönemlerde, örneğin, 1960’lar, bu role yeniden soyundularsa bile- bu rol daimi olamadı, kâh sermaye birikimleri önüne ciddi engeller çıktı, kâh görelî statü imtiyazları ellerinden alındı. Sistem, ATÜT’ün kaba hatlarıyla tarifini de hatırlattır biçimde, bir orta sınıfın ortaya çıkmasına izin vermedi, çünkü özellikle askerî sınıfın çekirdeğini oluşturduğu merkez, piramidin üst basamaklarını –kapitalistler, siyasetçiler, yerel liderler, bürokrasi- sıkı kontrol altında tutmak isterken, geri kalanını düz ve daimi bir eşitlik içinde tutmak istedi.

Merkez-çevre çekişmesine dair argüman hattı tarihsel çerçevesi içinde gayet tutarlı ve doğru noktaları bir araya getiriyor; 19. ve 20. yüzyılın ilk yarısına dair, kapitalist üretim biçiminin toplumun en küçük kılcal damarlarına yayılmasından önceki döneme ait son derece anlamlı saptamalara dayanıyor. Lâkin üç sorunu var, birincisi, burjuvaziyi orta sınıfla denk görmeye ve kapitalist birikimin –ve sistemin istikrarlı yeniden üretiminin- ancak orta sınıfla mümkün olabileceği yönünde fazlasıyla eğilimli. Bu yazının başında açıkladığım üzere, orta sınıfı bir toplumsal nesnellik olarak tanımlamadan evvel, onun olgusal varlığını veri olarak kabul ederek tahlile başlıyor. İkincisi, Türkiye’de devlete –merkezin kontrol ettiği devlete- haddinden fazla iktidar atfediyor. Evet, devlet Türkiye’de ceberrut, ama tarihsel arka planına göre değişmekle beraber, Arjantin ve Meksika’daki (cunta dönemleri), Kolombiya’daki (Kürt siyasi hareketiyle son 30 yıldaki imtihanı), Kuzey İrlanda’daki (belki son on yıldaki imtihanı) devlet kadar ceberrut. Ama devasa bir askeri aygıtı kontrol eden ABD devleti kadar, sanayi üretimi ve bölüşüm üzerinde ciddi bir

kontrolü olan Fransa ve Kuzeybatı Avrupa devletleri kadar, hatta giderek dev bir petrol oligarşisine dönüşen Rus devleti kadar güçlü değil bu devlet.

Üçüncüsü, bir merkez-çevre çekişmesi iddiasının sürdürülebilmesi için, özellikle 1950 sonrası, hele bir de 1980 sonrası Türkiye’inde etkisini sürdürdüğü iddiasının kanıtlanabilmesi için, öncelikle, kapsamlı bir olgusal/ampirik araştırmaya girilmesi gerektiğini düşünüyorum. Son altmış yılda, merkez ne kadar merkez kalmış, ya da taşra, talihin garip bir cilvesi sonucu, sermaye birikim süreçlerini, merkezin meçhul ağırlığına dayanarak kurmuş ve sürdürüyor olabilir mi? Taşra, Türkiye’de nüfustaki payından çok daha yüksek bir oranda siyasi katılıma ve etkinliğe sahiptir ve karar alma mekanizmalarında çevrenin sair ilişki ağları –görünür ve görünmez vasıtalarla-cisminden çok daha ağır çeker. Küçük meta üreticiliğinin ve ticaret sermayesinin parçalı yapısının kentlerde aldığı biçimin, bunun ideolojik işlevlerinin ve en önemlisi, ülkenin 1929-1945 arasını hemen hemen hiç hasarsız hâlde devletin tekelci kapitalizm şemsiyesi altında neredeyse eşsiz bir yalıtılmışlık içinde geçirmesinin çevreyle merkezi analitik olarak ayırt etmemize yarayacak ölçüleri hemen hemen tamamıyla sildiğini söyleyebilirim.

Ancak argümanın kendisinden kaynaklanmayan, bir bağlam sorunu da argümanı sıkıntılı bir noktaya getiriyor. Cari iktidar söylemi, nasıl cumhuriyetin ilk devirleri Ziya Gökalp’in nispeten zayıf Emile Durkheim yorumuna canla başla sarıldıysa, merkez-çevrenin eksik bir yorumuna öylesine sarıldı. Bahsettiğimiz fikri çerçevenin üreticilerinin mesuliyeti değil bu tabii ki; hatta merkez-çevre bir hegemonik söyleme dönüşürken ilk vedalaştığı isimler onlar oldu. Hegemonik söylem, yeni orta sınıf algısını, Türkiye’ye özgü, milli, yerli ve “değerleriyle barışık” ve istikrar düşkünü orta sınıf düşüncesini kurarken, merkez-çevre çekişmesinin vulgarize edilmiş formunu tedavüle soktu. Bu gayet muğlâk, sınıfsız, ekonomi-

politikân parametrelerinden bîhaber, kültürel anlamda hodbin, siyaseten aşırı nobran ve muhayyel bir orta sınıf inşasıdır. Bir heyula olarak orta sınıf, yepyeni kıyafetleriyle aramızda arz-ı endam eyledi.

Sonuç: Yeni Argüman Hatlarına Doğru

1970'lerden 1980'lerin hemen başına ulaşan bu çalışmalar, Türkiye'nin toplumsal dönüşümüne ve nevezuhûr sınıf kesimlerinin varlığına dair bize çok önemli şeyler anlatıyor. Türkiye'de, Britanya'nın 19. yüzyılı veya Çin'in son otuz senesi gibi, ilkel birikimin acımasızlığı içinde topraksızlaştırılan köylülerin sanayiye kol gücü olarak dâhil edilmediğini biliyoruz. Edilmiş olsalar bile, Türkiye sanayiinin son otuz yılda ortaya çıkan bu devasa emek-gücü akınını çekmediği, verimlilik artışı ve makineleşmenin hızlanmasıyla beraber kendine son derece konforlu bir yedek işgücü ordusu oluşturduğunu ayırt edebiliriz. 1980'den bu yana, Türkiye'nin kentsel nüfusuna 37 milyon kişi eklendi. Son otuz yılda, kır nüfusu hemen hemen hiç değişmezken, kent nüfusu üçe katlandı. Kuşkusuz, kırdan kente göçün çok büyük bir parçasını 1990'ların zorunlu köy boşaltmaları oluşturuyor. Bunun üzerine son yedi senede sayıları üç milyonu geçen Suriyeli göçmenlerin eklendiğini de düşünürsek, sorunun vasfı ve derinliği daha da katmerli hâle geliyor.

Ancak, son otuz yılın kırdan kente bu büyük yürüyüşünün önemli bir kısmını, tarımın liberalleşmesi, gübre, ilaçlama, tarımsal makinelerin teminiyle beraber, fazla işgücü hâline gelen Orta ve Batı Anadolu köylüleri oluşturuyor. Doğu Karadeniz köyleri 1970'ler itibarıyla çoktan boşalmıştı; etnik ayrımcılığa bilhassa hevesli önyargıları bir yana bırakırsak, Laz Müteahhitlerin şansı, kol emeğinin az bulunduğu kentlerde, kendi hemşerilerini konut üretimi için örgütleyebilmeleri ve görelî olarak sınırlı rekabetle karşılaşmalarıydı. 1970'lerde

imza attıkları konut patlaması, ancak son yirmi yılda, o da devletin doğrudan müdahalesiyle aşılabildi.

Yaralı bilincin yarası halen olduğu yerde duruyor. Kurtuluş fikri -Küçükömer'in parantez içindeki soru işaretiyle altını çizdiği üzere- aşılmaz bir sorun gibi mükerrer biçimlerle yeniden üretiliyor. Eğer küçük meta üreticiliği bir ölçüyse ve bu küçük mülkiyet sahipliği kent hayatına başlarken üzerinde adım atılacak ilk noktaysa, bizim kentlerde de şahit olmamız gereken, küçük meta üreticiliğine benzer, onun gibi parçalı, büyük sermayenin tahakkümündense daha küçük mülk sahipliğine bölünmüş bir yapı olmalı. Bu yapının varlığı, maalesef bu yazının konusu olamayacak kadar ayrıntılı bir mesele. Nihayetinde, Keyder'in, Boratav'ın, Pamuk'un araştırmalarına kaynak teşkil eden köylüler, Doğan Avcıoğlu ve İdris Küçükömer'in yeni bir toplum tahayyülüne mesnet sağlayan geniş nüfus kesimleri, 1970'lerin sonunda buhar olmadılar, kentlere göç ettiler. Sosyal bilimler literatürümüzde, uzun erimli tahlillerin, kuşaklararası toplumsal hareketliliği araştıran, sınıflar arası geçişkenliği geniş bir tarihsel pencereden çalışan araştırmaların eksikliğini çekiyoruz.

Kaynakça

- Aston, T. H., Aston, T. H., Philpin, C. H. E., & Roper, L. (1987). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe*. Cambridge University Press.
- Atay, O. (1971). *Tutunamayanlar*. İletişim.
- Avcıoğlu, D. (1974). *Milli Kurtuluş Tarihi*. Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1979). *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın Birinci Kitap* (13. bs). Tekin Yayınevi.
- Belge, M. (2011). *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İletişim Yayınları.
- Belge, M. (2017). Asya Üretim Tarzı. *Birikim Sosyalist Kültür Dergisi Haftalık*. <https://birikimdergisi.com/haftalik/8598/asya-uretim-tarzi>
- Boratav, K. (1981). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Boratav, K., Ökçün, A. G., & Pamuk, Ş. (1985). Ottoman Wages and the World-Economy, 1839-1913. *Review*, VIII(3), 379-406.
- Braudel, F. (1958). *Histoire et Sciences sociales: La longue durée*. *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 13(4), 725-753.
- Braudel, F. (1996). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. University of California Press.
- Cemal, H. (1999). *Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım*. Doğan.
- Coquery-Vidrovitch, C. (1975). Research On an African Mode of Production. *Critique of Anthropology*, 2(4-5), 38-71. <https://doi.org/10.1177/0308275X7500100402>
- Coquery-Vidrovitch, Catherine. (1978). Research on an African mode of production. İçinde D. Seddon (Ed.), *Relations of Production* (ss. 261-288). Frank Cass & Co Ltd.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Sermet Matbaası.
- Freund, B. (1985). The Modes of Production Debate in African Studies. *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines*, 19(1), 23-29. <https://doi.org/10.2307/485043>
- Gibbon, E. (1825). *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, 1: Complete in Eight Volumes*. G. Coure and lo. Poultry.
- Godelier, M. (1978). The concept of the 'Asiatic mode of production' and Marxist models of social evolution. *Relations of Production: Marxist Approaches to Economic Anthropology*, 209-257.

- Jackson, J. (2018). *A Certain Idea of France: The Life of Charles de Gaulle*. Penguin UK.
- Jones, G. S. (2016). *Karl Marx: Greatness and Illusion*. Harvard University Press.
- Keyder, Ç. (1983). Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure. *Review (Fernand Braudel Center)*, 7(1), 53-107.
- Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey: A study in capitalist development*. Verso.
- Keyder, Ç. (1988). Türk Tarımında Küçük Meta Üretimini Yerleşmesi (1946-1960). *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Küçük, Y. (1969). Halklarla Bürokratların Savaşı: Empresyonist bir tablo. *Ant*, 134, 10-11.
- Küçükömer, İ. (1969). *Düzenin Yabancılaşması: Batılama*. Ant.
- Küçükömer, İ. (2009). *Cuntacılıktan Sivil Toplum: Yön ve Ant Yazıları*. Profil.
- Küçükömer, İ. (2012). *Batılama ve Düzenin Yabancılaşması*. Profil.
- Mardin, Ş. (1973). Center-periphery relations: A key to Turkish politics? *Daedalus*, 102(1), 169-190.
- Mardin, Ş. (1995). *Türk Modernleşmesi* (4. Baskı). İletişim.
- Marx, K. (1967). *Louis Bonaparte'in Hükümet Darbesi (Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i)* (A. Acar, Çev.). İzlem Yayınları.
- Marx, K. (1972). *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. Progress Publishers.
- Marx, K. (2016). *Louis Bonaparte'in On Sekiz Brumaire'i* (T. Bora, Çev.). İletişim.
- Milliyet. (1956, Mart 21). İktisadi ve Askeri yardım şarttır: Max Thornburg. *Milliyet*, 3.
- O'Brien, P., & Keyder, C. (2012). *Economic Growth in Britain and France 1780-1914 (Routledge Revivals): Two Paths to the Twentieth Century*. Routledge.
- Pamuk, Ş. (1985). Anadolu'da Küçük Köylülük Üzerine Tezler. *Yapıt*, 13, 102-110.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İş Bankası Yayınları.
- Qaimmaqami, L. W. (1995). The Catalyst of Nationalization: Max Thornburg and the Failure of Private Sector Developmentalism

- in Iran, 1947–1951. *Diplomatic History*, 19(1), 1-31.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1995.tb00575.x>
- Ran, N. H. (1972). *Seçmeler*. Ararat Yayınevi.
- Scott, J. C. (1999). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press.
- Scott, J. C. (2020). *Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri* (O. Karakaş, Çev.). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Shayegan, D. (1989). *Le regard mutilé: Pays traditionnels face a la modernité*. Albin Michel.
- Shayegan, D. (1991). *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*. Metis.
- Shayegan, D. (1997). *Cultural Schizophrenia: Islamic Societies Confronting the West*. Syracuse University Press.
- Thompson, E. P. (1978). Eighteenth-Century English Society: Class Struggle Without Class. *Social History*, 3(2), 133-165.
- Thornburg, M. W., Spry, G., & Soule, G. (1949). *Turkey: An Economic Appraisal*. The Twentieth Century Fund.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital and European States*. Blackwell.
- Tilly, C., & Emiroğlu, K. (2001). *Zor, sermaye ve Avrupa devletlerinin oluşumu: 990-1992*. İmge Kitabevi.
- Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, With a New Prologue*. University of California Press.
- Weber, M. (1958). *The city*. Free Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (G. Roth & C. Wittich, Ed.). University of California Press.
- Wheen, F. (2001). *Karl Marx: A Life*. W. W. Norton & Company.